

«Εὐπραξία μετ' ἀρετῆς»

Ο αρχαιοελληνικός φιλοσοφικός τρόπος του βίου

Άννα Κελεσίδου,

Πρ. Διευθύντρια του Κέντρου Ελληνικής Φιλοσοφίας

της Ακαδημίας Αθηνών,

Αντ. μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της Μόσχας.

Πρόλογος

Αν δεχθούμε ότι στο επίπεδο του πνεύματος η διάκριση παρόντος-παρελθόντος-μέλλοντος, ειδικότερα εκείνη του δεύτερου και του τρίτου σκέλους των χρονικών διαστάσεων συχνά υπερβαίνεται ή ότι ισχύει ακόμη αυτό που λέγεται σε μια καυκασιανή παροιμία: «όποιος ρίχνει μια σφαίρα στο παρελθόν, θα χτυπηθεί από μια σφαίρα στο μέλλον», η επιστροφή στις ελληνικές φιλοσοφικές ρίζες με σκοπό την εύρεση ενός «μίτου» ή «μήχου» (για να χρησιμοποιήσω τον όρο του ομηρικού αρματηλάτη Νέστορος, *Ιλιάς* Β 388), κάποιου προγράμματος ήθους και δράσης για τη σημερινή πραγματικότητα, θα μπορούσε να αποδειχθεί τελεσφόρος στην αντιμετώπιση ή και στην υπερνίκηση πολλών από τα δεινά που μας αφορούν.

Η μελέτη μου αρθρώνεται σε τέσσερις ενότητες, αντίστοιχες σε ισάριθμες συγγενείς μεταξύ τους ή εναλλάξιμες συμπεριφορές που συνδυάζουν την ιδιωτική και την κοινή ζωή:

-Η ελληνική «σοφία» ή η αξιοκρατική θεώρηση των τρόπων του βίου,

-Η «ευξύνετος οξυδερκεία» ή η γνώση ως ηθική – πολιτική δύναμη,

-«το κατά την ψυχήν ζην» ή η πλατωνική επιταγή «φιλονικείτω ημίν πας προς αρετήν αφθόνως (*Νόμοι* 731),

- το «ὡς εὐδαιμόνως βιούν» (Πλήθων, Νόμοι Γ).

Χαρακτηριστικό των ποιοτικών αυτών τρόπων σύλληψης της ζωής ως «βίου», με την πλατωνική και αριστοτελική σημασία του όρου¹, είναι η δυνατότητα προβολής τους στη σύγχρονη πραγματικότητα, δυνατότητα που θα επέτρεπε, αν τηρηθούν οι αναλογίες, μια τροποποιημένη αναφορά στη ρήση του Μπρεχτ (Γαλιλαίος) «αλλοίμονο στη χώρα που έχει ανάγκη από ήρωες» με την απόφαση: «αλλοίμονο στη χώρα που δεν έχει στην ιστορία της παραδείγματα σοφών = ηρώων».

Η ελληνική «σοφία» ή η αξιοκρατική θεώρηση των τρόπων του βίου

Η πρώτη φιλοσοφική, ρητά διατυπωμένη - αφού προηγουμένως εφαρμόστηκε στην πράξη της ζωής από τον εκφραστή της - μνεία μιας ηθικής φιλοσοφίας είναι η άποψη του πρώτου Έλληνα διαφωτιστή² Ξενοφάνη: ο ποιητής-φιλόσοφος από τη μικρασιατική Κολοφώνα αναφέρθηκε τον έκτο αιώνα π. Χ. στην έννοια της ιστορικής προόδου ως δραστήριας συμμετοχής του ανθρώπου στο πραγματικό· υπέρβασης των χρονικοχωρικών ορίων με τον κριτικό-ελεγκτικό στοχασμό, την ορθολογική θεώρηση της

¹ Βλ.π.χ. Πλάτωνος Νόμοι Ε 733 d-e, προβλ. 713 d, προβλ. Α. Κελεσίδου, *Η έννοια της σωτηρίας στην πλατωνική πολιτική φιλοσοφία*, Πρόλογος Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι, 1982, σσ. 80-81.

² Βλ. Κ. Ziegler, Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος, ένας επαναστάτης του πνεύματος, ΕΕΦΣΠ Θεσ/νίκης, τ. 9, Θεσ/νίκη 1965, σσ. 127-144, Άννας Κελεσίδου, *Η κάθαρση της θεότητας στη φιλοσοφία του Ξενοφάνη*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1969 και *Μελετήματα Προσωκρατικής Ηθικής*, Πρόλογος Γ. Βλάχου, Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1994, σ. 1 επ.

ζωής, τον έλεγχο των «ημαρτημένων» της και τη δημιουργικότητα του ανθρώπου (απόσπασμα 18 και ελεγεία 2).

Στην ελεγεία 2³ Ο Ξενοφάνης εναντιώθηκε με επαναστατικό τρόπο και αποφασιστική μεταρρυθμιστική διάθεση στην αντιστροφή των αξιών που ίσχυε ως τρόπος ζωής στην παραδοσιακή και σύγχρονη του κοινωνική ηθική και δεν έπαυσε να ισχύει όχι μόνο στην μεταγενέστερή του εποχή, όπως αποδεικνύει η εναντίωση του Ευριπίδη στον Πρώτο Αυτόλυκο και του Ισοκράτη στον Πανηγυρικό, αλλά, ως ένα βαθμό, και σήμερα: πρόκειται για την αντιπαράθεση «προτίμου» του αθλητικού κλέους έναντι της «σοφίης» (με την αριστοτελική σημασία της «αρετής τέχνης»)⁴ την αντιδιαστολή της αξίας της αθλητικής ρώμης, η οποία για τον κολοφώνιο φιλόσοφο θεωρείται αστόχαστα και άδικα αξιόλογη⁵ και της ποιητικής τέχνης της ηθικής πνευματικής προσωπικότητας. Κριτήριο είναι εδώ η συμβολή της δεύτερης στην πολιτειακή ευνομία :

«Αλλ' ει μεν ταχυτήτι ποδών νίκην τις άροιτο/ ή πενταθλεύων...ή και πυκτοσύνην αλγινόεσσαν έχων .../ αστοίοισι κ'είη κυδρότερος προσοράν/...είτε και ίπποισιν, ταύτα κε πάντα λάχοι ουκ εών άξιος ώσπερ εγώ. ρώμης γαρ αμείνων /ανδρών ηδ' ίππων ημετέρη σοφίη. /αλλ' εικηί μάλα τούτο νομίζεται. ουδέ δίκαιον /προκρίνειν ρώμην της αγαθής σοφίης ...σμικρόν ..αν τι πόλει χάρμα γένοιτ' επί τωι, εί τις αεθλεύων νικώι Πίσαιο παρ' όχθας· ου γαρ πιαίνει ταύτα μυχούς πόλεως»⁶.

³ Βλ. και Α. Κελεσίδου, *Μελετήματα Προσωκρατική Ηθικής*, σ. 21.

⁴ Βλ. *Ηθικά Νικομάχεια* Z 7 1141 12.

⁵ Την ελεγεία 2 διέσωσε ο Αθήναιος (X 413 F), ο οποίος παρατήρησε ότι ο Ξενοφάνης εμφανίζεται εδώ «διαβάλλων ως άχρηστον και αλυσιτελές το της αθλήσεως είδος, επαγωνιζόμενος κατά την εαυτού σοφίαν».

⁶ «Μα αν κάποιος με των ποδιών τη γρηγοράδα νίκη πάρει/ εί σε πένταθλο κερδίσει...είτε κατέχοντας την αλγεινή τέχνη της πυγμαχί-

Η «ευξύνετος οξυδερκείη» ή η γνώση ως ηθική-πολιτική δύναμη

Συνεχίζοντας την ξενοφάνεια δυναμικά αισιόδοξη ορθολογική παράδοση και στο ίδιο πνεύμα του ηθικού και δίκαιου τρόπου με τον οποίο η πνευματική προσωπικότητα «πιαίνει...μυχούς πόλεως» ο «εν φιλοσοφία πένταθλος» Δημόκριτος υπερέβη την ιστορική στενότητα με τη διατύπωση διαχρονικών απόψεων, όπως: την απόρριψη της τύχης, ειδώλου που έπλασαν οι άνθρωποι και πρόφασης της δικής τους «αβουλίας» (119), ενώ «τα πλείστα εν βίωι ευξύνετος οξυδερκείη κατιθύνει» (όπου φρόνηση και βούληση στοιχειοθετούν την άρνηση της τυχαιότητας στον κοινωνικό τομέα)· δεύτερον, τη διάκριση «ευλογίστων» - «ανοημόνων», ανίκανων να ζήσουν τη ζωή ως αξία, ποδηγετούμενοι από το κέρδος - το οποίο όμως «ζημίαν αρετής φέρει», ενώ το «έρδειν τα χρη εόντα» εξισώνεται με τη δικαιοσύνη (αποσπάσματα 197,199,200, 202, 204-206, 220,221) - ή την επιθυμία του άμετρου, της αταξίας που αντιμάχεται η φρόνηση η ευθυγραμμισμένη στο χρή. Στους «ευλογίστους» οφείλεται η πρόοδος της ανθρωπότητας στην επιστήμη, τέχνη, χειροτεχνία, πολιτική με πρωτανεύουσες στον τομέα αυτό τις πάντα επίκαιρες αρχές: της ανάδειξης στα αξιώματα σε ένα δημοκρατικό καθεστώς όλων των ελευθέρων ανθρώπων που διαθέτουν την ηθική κυρίως α-

ας ...πιο τιμημένος θα ήταν μες στους συμπολίτες...είτε με ίππους να του λάχαιναν ετούτα, άξιος δεν θα ήταν όσο εγώ· γιατί 'ναι πιο μεγάλη από τη ρώμη/ και των ανδρών και των αλόγων η δική μου γνώση./ Αλόγιστα πολύ έτσι το νομίζουν, κι ούτε είναι δίκαιο/ να προκρίνουμε τη ρώμη αντί την άξια γνώση.../ Μικρή η χαρά που θα 'παιρνε μια πόλη / ,αν κάποιος στις όχθες της Πίσας θα νικούσε,/ μια κιόλα τούτα των πολιτών δεν αυγατίζουν τα κελάρια» (μτφρ. Άννας Κελεσίδου, *Η φιλοσοφία του Ξενοφάνη*, Ακαδημία Αθηνών, Πρόλογος Ε. Μουτσοπούλου, Αθήναι 1996, σ. 149).

νεξαρτησία, αναγκαία για την άσκηση των καθηκόντων τους ως πολιτών· της υπακοής τόσο στους κυβερνώντες (B 47), βεβαίως τους άξιους που εκλέγονται όχι για να βλάψουν, αλλ' «ως ευ» (B 265), όσο και στον λόγο των σοφών (B 51), της διάγνωσης του «καιρού», όχι με την έννοια που συχνά σήμερα υιοθετεί η καιροσκοπική ηθική, αλλ' εκείνη του πρόποντος χρόνου της έκφρασης γνώμης ή κριτικής των θεσμών για την πραγμάτωση του βελτίονος ήθους. στη συλλογική ζωή.

Ο Δημόκριτος, πιστεύοντας και στην κοινή τραγικότητα της ζωής (B 107 α 285, 293), όχι μόνο καταδίκασε την ακόρεστη δίψα για πλουτισμό (B 218, 219), την οποία θεώρησε «χαλεπωτέρη» από την έσχατη πενία (219), και τον ανέντιμο «από κακής εργασίας» πλουτισμό, που φέρει «όνειδος» (218), αλλά συνέλαβε - και σ' αυτό θα τον ακολουθήσει ο μεταγενέστερός του ταραντίνος φιλόσοφος Αρχύτας⁷ - ό,τι δεν τόλμησαν να προτείνουν στη σύγχρονη πραγματικότητα ή και να πράξουν σημερινοί πολιτικοί ή κυβερνώντες χωρών με μεγάλη οικονομική ανισότητα (π.χ. Βραζιλία): την άμβλυνση των κοινωνικο-οικονομικών διαφορών με την πρόκληση και πρόσκληση για αυτόβουλη ευεργεσία, τη συμπαράσταση των «δυναμένων» (πλουσιών) στους «μη έχοντας» -πτωχούς (η διάκριση σαρκάζει, θα έλεγα, σήμερα ιδιαίτερα την ελληνική και όχι μόνο κοινω-

⁷ Στο ίδιο πνεύμα μιας πολιτικής εξισορροπιστικής οικονομικής διαδικασίας και κατά συνέπεια εξομάλυνσης των σχέσεων σε μια δημοκρατική κοινωνία, ο Αρχύτας υποστηρίζει: «στάσιν μεν έπαυσεν, ομόνοιαν δε αύξησεν λογισμός ευρεθείς· πλεονεξία τε γαρ ουκ έστι τούτου γενομένου και ισότας έστιν· τούτωι γαρ περι των συναλλαγμάτων διαλασσόμεθα, διά τούτον ουν οι πένητες λαμβάνοντι παρά των δυναμένων, οί τε πλούσιοι διδόντι τοις δεομένοις, πιστεύοντες διά τούτω το ίσον έξειν (B 3)· περισσότερα βλ. Α. Κελεσίδου, *Μελετήματα Προσωκρατικής Ηθικής*, σσ. 71-72.

νική πραγματικότητα) και έτσι την επίτευξη της συναδέλφωσης και ομόνοιας (B 255):

«Όταν οι δυνάμενοι τοις μη έχουσι και προτελείν τολμέωσι και υπουργείν και χαρίζεσθαι, εν τούτῳ ἤδη και το οικτίρειν ἔνεστι και μη ερήμους εἶναι και το εταίρους γίγνεσθαι».

Το «κατά την ψυχὴν ζην» (Πλάτων, Λύσις) ἢ ἡ σωκρατικὴ-πλατωνικὴ (Νόμοι) επιταγή «φιλονικεῖτω ἡμῖν πας προς ἀρετὴν ἀφθόνως»

Ἄν ὁ «ατοπώτατος» Σωκράτης ἀποτελεῖ, σε ὅλες τις περιόδους τῆς ιστορικῆς ζωῆς, ἰδιαίτερα σήμερα, παράδειγμα γενναίου ἠθικοῦ ἀναμορφωτῆ, αὐτό οφείλεται σε δυο λόγους: ἐπειδὴ και ὅταν μποροῦσε να σωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀδίκη καταδίκη του σε θάνατο προτίμησε να μη δραπετεύσει ἀπὸ τὴ φυλακή. Πιστός στην ἀρχὴ ὅτι «ο ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτός ἀνθρώπῳ», ἀδυνατώντας να ζεῖ «σιγῶν και ἡσυχίαν ἀγων» (Πλάτων, Ἀπολογία 37 e-38 a) ἐπέλεξε να ἐλέγχει με κριτικό ἐλεγχο (τὴν «μεγίστην και κυριωτάτην των καθάρσεων», Πλάτων Σοφιστής 230 e), ὅλους τους ἄλλους, τους ὁποίους ἀνάγκαζε να ἀναζητοῦν: «όντινα χρὴ τρόπον ζην», και να χρησιμοποιοῦν τὸν χρόνο που τους μέλει να ζουν «ὡς ἀριστα», ἀγωνιζόμενοι «ὡς βέλτιστοι ἔσονται» και ἐξετάζοντας ποια πρέπει να εἶναι ἡ πολιτικὴ ζωὴ: «όντινα ποτέ τρόπον ... δεῖν πολιτεύεσθαι» (Πλάτων, Γοργίας 500 c, 512 e, 515 b, 521 a).

Δεύτερον, ἐπειδὴ ὁ Σωκράτης ἀποποιεῖται τὸ μαρτύριο του συμβιβασμοῦ να γίνεῖ σωτήρας των πολιτῶν σε ἓνα κράτος ὅπου «οὐδὲν υγιές» (Πλάτων, Πολιτεία ΣΤ 496 c), ἢ ὅπου «χαλεπὸν τὸ πάθος των ἐπιεικεστάτων» (488 a) και ἀρκεῖται «εαυτῶι πως» προσέχοντας «τὸν νοῦν (Συμπόσιον 174 d) να εἶναι «αὐτός καθαρὸς ἀδικίας τε και ἀνοσίων ἔργων». Αὐτό τὸ «ἀλλοῖον» σε σχέση με τους πολλούς

«πράγμα» (Απολογία 20 c)⁸, το ήθος του σοφού είναι εδώ ό,τι και του συνετού γιατρού που δεν θεραπεύει, αν δεν του το ζητήσουν όσοι βιώνουν την ανάγκη της επέμβασής του· και είναι ταυτόσημο με την επιλογή του ζην «κατά την ψυχήν ή κατά τι της ψυχής ήθος ή τρόπους ή είδος» (Λύσις 222 a), δηλαδή της φροντίδας της ψυχής «όπως αρίστη έσται» και της κλήσης στους συμπολίτες να αναζητήσουν «όντινα χρή τρόπον ζην», πώς «δει πολιτεύεσθαι» και «ώς βελτίστους έσονται»⁹ (Γοργίας 500 c, 515 b, 521 c)¹⁰.

Το σημαντικότερο ίσως θέμα που παρέχει ακόμη μία δυνατότητα προβολής της αρχαίας ελληνικής ηθικής στη σύγχρονη πραγματικότητα είναι ό,τι αποτελεί και οντολογικό γνώρισμα του ανθρώπου: η επιθυμία της ευδαιμονίας. Ο φιλόσοφος του Μυστρά Πλήθων, στον οποίο θα δώσω τον λόγο στο τέταρτο και τελευταίο μέρος αυτής της ει-

⁸ Βλ. και Α. Κελεσίδου, Η γνώση ως «πράγμα του υποκειμένου και η φιλοσοφία», *Φιλοσοφία* 7 (1977) σσ 68-78.

⁹ Πρβλ. *Νόμοι* Δ 707 d, όπου η πλατωνική πολιτειακή ανθρωπολογία ερείδεται στον νόμο του «βελτίστου».

¹⁰ Η αναφορά μου στη ρητορική συνδέεται και με τη διάκριση δύο τρόπων του ζην, του ποιοτικού και του ποσοτικού, που εκπροσωπούν ο πλατωνικός Σωκράτης και ο Καλλικλής στον διάλογο *Γοργίας*: ο πρώτος δεν προτάσσει την απλή χρονικά σωτηρία της ζωής οποία αφήνει έκθετη την ψυχή, ο δεύτερος εκτιμά τη ρητορική «την εν δικαστηρίοις διασώζουσαν». Εδώ το *γενναίον* στο οποίο αναφέρθηκα στην αρχή αυτής της ενότητας συνδέεται δια στόματος Σωκράτη με το *αγαθόν*, το ζην με την ποιότητα του βίου και αυτό φωτίζει πάλι τη σωκρατική συμπεριφορά πριν από την παύση της ζωής του σοφού στη φυλακή: «Αλλ' ω μακάριε», όρα μη άλλο τι το γενναίον και το αγαθόν ή το σώζειν τε και σώζεσθαι. Μη γαρ τούτο μεν, το ζην οποσονδή χρόνον, τον γε ως αληθώς άνδρα εατέον εστίη και ου φιλοψυχητέον, αλλά ... σκεπτέον τίν' αν τρόπον τούτον μέλλοι χρόνον βιώναι ως άριστα βιώη» (*Γοργίας* 512 e). Πρβλ. Πλάτωνος *Νόμοι* 707 b-e: ο Αθηναίος αντί τη σωματική ατομική σωτηρία που εξασφάλισαν οι νίκες στη Σαλαμίνα, Μαραθώνα κλπ. θεωρεί «τιμιώτερον» το «ώς βελτίστους γίγνεσθαι».

σήγησης, αφού αναλύσω τον σωκρατικό για το ίδιο θέμα τρόπον, λέει στο Γ' βιβλίο των Νόμων του: «πεφύκασι...άπαντες άνθρωποι τούτου ό,τι μάλιστα και κυριώτατα εφίεσθαι, του ως ευδαιμόνως βιούν»¹¹.

Ο πλατωνικός διάλογος Πρωταγόρας συγκεντρώνει τις βασικές σωκρατικές σταθερές για τη γνώση, η οποία δεν είναι μόνο νοητικής υφής, αλλά και δυνατότητα ηθικής εκλογής, απόφασης, για την πράξη, την ευδαιμονία, παράλληλα με την απόρριψη της ευδαιμονιστικής άποψης των πολλών για την ηδονή: συνδέουν έτσι την ουσία της γνώσης, που δεν είναι ευθυσμένη στην επιτυχία αλλά στην όρθωση της ψυχής, με την ουσία της αρετής, άρα, στοιχειοθετούν το αληθινό, πάντα επίκαιρο, νόημα της παιδείας¹².

¹¹ Βλ. και Άννας Κελεσίδου Το «ως ευδαιμόνως βιούν» και οι Νόμοι του Πλήθωνος, Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Αθήναι 1983, σ. 297.

¹² Ο Σωκράτης εδώ υποστηρίζει την τολμηρή άποψη ότι ανδρεία και σοφία είναι το ίδιο (349 d), και όταν αντικρούεται από τον Πρωταγόρα καταφεύγει σε πλάγιο τρόπο διερεύνησης, στη διάκριση ευτυχισμένου και δυστυχισμένου βίου, βίου πλήρους ηδονών και βίου πλήρους θλίψεων. Μετά την αντίρρηση του συνομιλητή του να δεχτεί τη διάκριση, ο σοφός προχωρεί στη σχέση λογικής και επιστήμης, (352 b) και διατυπώνει το ερώτημα, αν η γνώση βοηθά στην πράξη, αν η επίγνωση του καλού ενισχύει την αποφυγή της διάπραξης του κακού. Ο Σωκράτης δεν παραλείπει να αναφερθεί σε ό,τι συμβαίνει, θα έλεγα κάθε εποχή, στην πραγματικότητα, όπου πολλοί, αν και γνωρίζουν το καλό, δεν το πράττουν, νικώμενοι «υπό των ηδονών» (353 a), και στην ευδαιμονιστική άποψη της κοινής γνώμης. Η διερεύνηση της ηδονής από τους πολλούς με φαινομενικά ευδαιμονιστικά κριτήρια από άγνοια (357 c-d) οδηγεί στην έννοια του «τέλους», δηλαδή πάλι στην ηδονή, αυτό όμως από λάθος μέτρηση, με κριτήρια ποσοτικά, ενώ εδώ υπάρχει χρεία μιας μετρητικής τέχνης διακριτικής της μεγαλύτερης από τη μικρότερη ηδονή, ή γνώσης που οδηγεί στον άριστο βίο.

Το δίπολο ευδαιμονία-παιδεία απαντά και στον πλατωνικό *Γοργία*, όπου ο Σωκράτης, στην έκπληξη του Πώλου, επειδή ο δάσκαλος δεν θεωρεί αξιοζήλευτη τη δύναμη του τυράννου και στην ερώτησή του, αν νομίζει ότι ο βασιλιάς των Περσών δεν είναι ευτυχής («ου τον μέγαν βασιλέα γιγνώσκεις φήσεις ευδαίμονα όντα», 470 e), απαντά διαχωρίζοντας τη φιλοσοφία της δύναμης, της βίας, της αδικίας από τη φιλοσοφία της αγωγής που σκοπεύει στην καλοκαγαθία του δίκαιου, ταυτόσημη με την ευδαιμονία: «και αληθή γε ερώ· ου γαρ οίδα παιδείας όπως έχει και δικαιοσύνης» (αυτόθι). Εξ άλλου, στη συνομιλία του με τον Καλλικλή, στον λόγο εκείνου ότι η αλήθεια είναι «τρυφή και ακολασία και ελευθερία» και ότι αυτό είναι «αρετή τε και ευδαιμονία» (492 c), ενώ όλα τα άλλα είναι «καλλωπίσματα» και «φλυαρία», ο σοφός απαντά με παράκληση που είναι και προσταγή πάντα επίκαιρη: «Δέομαι ουν εγώ σου μηδενί τρόπω ανείναι, ίνα τω όντι κατάδηλον γένηται πώς βιωτέον» (492 d).

Το ως ευδαιμόνως βιούν (Πλήθων)

Οι τρεις τρόποι του βίου, η συγκομιδή μας από τον αδαπάνητο αρχαιοελληνικό φιλοσοφικό θησαυρό, πάντα με «τέλος» τη συμβολή τους στη σύγχρονή μας πραγματικότητα, θα ήταν ελλιπής, αν δεν έφθανε στον τέταρτο τρόπο, που ήδη αναφέραμε, την ευδαιμονία, η οποία, επειδή επίμονα αναζητείται στη ζωή, σταθερά παρουσιάζεται στην ιστορία της Φιλοσοφίας, δεσπόζουσα και εδώ είναι η ιδέα της αρετής, όπως κατηγορηματικά αποδίδεται στο αριστοτελικό χωρίο της *Ρητορικής* (A 1360 b, 14) το οποίο ιεραρχεί και συνδέει τα ψυχικά και τα εξωτερικά και τα αγαθά:

«έστι δη ευδαιμονία ευπραξία μετ' αρετής, ή αυτάρκεια ζωής, ή ο βίος ο μετ' ασφαλείας ήδιστος ή ευθήνια

κτημάτων και σωμάτων... ει δη έστιν η ευδαιμονία τοιούτον, ανάγκη αυτής είναι μέρη ευγένειαν, πολυφιλίαν, χρηστοφιλίαν, πλούτον, ευτεκνίανb...έτι τας σώματος αρετάς ... Ούτω γαρ αυταρκέστατος είη ει υπάρχοι αυτώ τα εν αυτώ και τα εκτός αγαθά».

Ο Πλήθων¹³ αναφέρεται στο θέμα της ευδαιμονίας , «το κοινόν» σε όλους τους ανθρώπους «επίθυμα» - με διάσταση και εδώ στους τρόπους επιδίωξής της¹⁴, «την εποχή που το πρόβλημα δεν ήταν πώς να σωθεί η ζωή του ανθρώπου γενικά και πώς να δικαιώσει η Φιλοσοφία την ύπαρξή της στη ζωή, αλλά πώς να σωθεί ο ελληνισμός...»¹⁵ και βεβαιώνει στους *Νόμους* του (A 28): «Λέγουσι» ... συχνοί ποιηταί, νομοθέται, φιλόσοφοι». Ο ίδιος βρίσκεται στη γραμμή του Ξενοφάνη (*Ελεγεία* 2 και B 34), όταν απορρίπτει το τυχαίο (*εικήι, Νόμοι* A 26 και 34) , του Πλάτωνος ο οποίος αρνείται την τυχαία εκλογή του βίου (3) και την ποσοτική θεώρηση του χρόνου ζωής (*Γοργίας* 512 e), και του Αριστοτέλη, όταν αναφέρεται στην ιδέα του «ασφαλώς» άριστου βίου (A 22).Ο φιλόσοφος του Μυστρά υπερασπίζεται την επίμονη και ορθολογική αναζήτηση της ποιότητας της ζωής: «Ούτ' αν τελέως τις ευδαίμων γένοιτο, ... λόγου τε εστερημένος και επιστήμης της περί τα μέγιστα, ός κάν αυτό τούτο αγνοοί, ειτ' ευ έχει αυτώ τα πράγματα, είτε και μη. Ού γαρ αν εξαρκοί το ευ πράττειν οίεσθαι, ό καν τοις μαινομένοις συμβαίνοι, ην μη και όπη ποτέ ευ έχοι αν τωι τα πράγματα, τί τε ανθρώπωι δή που αγαθόν ή κακόν, και όπη, ικανώς ειδήν».

¹³ «Οι φιλόσοφοι την εν τοις ούσιν αλήθειαν κεφάλαιον ευδαιμονίας ποιούμενοι και ταύτην προ πάντων αν χρημάτων διώκοντες ...».

¹⁴ Οι τρόποι που στοιχειώνουν την ευδαιμονία είναι: η απόλαυση, ο πλούτος, η δόξα, η αρετή.

¹⁵ Άννα Κελεσίδου, Το «ως ευδαιμόνως βιούν» και οι *Νόμοι* του Πλήθωνος, *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών*, 1983, σ. 291.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στις μέρες μας είναι ενδεχόμενη η παρέμβαση ενός ρεαλιστή Καλλικλή που θα μπορούσε, με αφορμή την προβολή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, να ισχυρισθεί ότι και εκείνος του πλατωνικού *Γοργία*: η φιλοσοφική παιδεία, ειδικά η επιστροφική στις ρίζες μας, είναι «χαρίεν», εφόσον επιδοθεί κάποιος σ' αυτήν στη νιότη του, αν όμως επιμένει να φιλοσοφεί έτσι και μετά, περαιτέρω του δέοντος, είναι «διαφθορά των ανθρώπων» (484 d).

Η παιδεία όμως που επιτιμά και υποτιμά ο οποιοσδήποτε σημερινός Καλλικλής ο οποίος υπερασπίζεται ακόμη το δίκαιο του ισχυροτέρου και καταφεύγει στα κριτήρια του ευχάριστου, της ρητορικής και της αβασάνιστης πολιτικής πρακτικής, δεν είναι ποτέ περιττή για τον κάθε δίκαιο Σωκράτη· αυτόν που θεωρεί τη φιλοσοφική μόρφωση συνώνυμη με την ολόπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου και υπακούει στην κατηγορική προσταγή «φιλονικείτω ημιν πας προς αρετήν αφθόνως», όπου το *φιλονικείν* δεν ταυτίζεται με το *ερίζειν*, τρόπον τόσο συνήθη σήμερα, αλλά συναρτάται με το *ειδέναι το αληθές*, και το *αφθόνως* δεν είναι ποσοτική αλλά ποιοτική έννοια.

Η σύντομη περιήγησή μου στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία έγινε με γνώμονα τη σημασία βασικών θέσεων της που θα ήταν δυνατό να αποτελούν κατηγορικές προσταγές και για τη σημερινή πολιτικοοικονομική πραγματικότητα: ιεράρχηση των αξιών-προτεραιότητα της πνευματικότητας· αλληλεγγύη από μέρους των οικονομικά ισχυρών (πολιτών-σήμερα και κρατών) προς τους οικονομικά αδυνάτους· καλλιέργεια της αρετής, προσωπικής και πολιτειακής· επιδίωξη της ευδαιμονίας ως «ευπραξίας μετ' αρετής».

